

Aneta Stawiszyńska

«Po co wracacie caratu sługi?...» : Łódź u progu niepodległości w poezji ówczesnych mieszkańców miasta

Literaturoznawstwo : historia, teoria, metodologia, krytyka 1(6)-2(7), 209-219

2012-2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Aneta Stawiszyńska

PO CO WRACACIE CARATU SŁUGI?... **ŁÓDŹ U PROGU NIEPODLEGŁOŚCI** **W POEZJI ÓWCZESNYCH MIESZKAŃCÓW MIASTA**

Wybuch I wojny światowej był momentem zwrotnym w dziejach narodu polskiego, któremu towarzyszyło także znaczne rozbicie światopoglądowe. O ile jedni widzieli w toczącym się konflikcie szansę na niepodległość, drudzy uznawali, że dotychczasowy ład był gwarantem spokoju i przeciwni byli zbyt silnemu zaangażowaniu się w bieżące wydarzenia. Stanowisko w sprawie orientacji politycznych zajmowali też łódzcy artyści. Zarówno twórczość tych bardziej, jak i mniej znanych, wyrażała ich poglądy. W szczególnie podniosłych momentach po pióro sięgali też „zwykli” mieszkańcy miasta, przelewający na papier swoje refleksje na temat wojennej rzeczywistości. W ten wyrażali również swój stosunek do polityki, która w czasie walki o byt narodowy wkraczała w niemal każdą dziedzinę życia. Wielość reprezentowanych poglądów sprawia, że trudno wskazać jeden konkretny punkt widzenia na sprawy narodu polskiego i rodzącego się powojennego ładu. Twórczość tę więc można umownie podzielić na trzy kategorie, warunkowane postawami jej twórców. Jedni pozytywnie odnosili się do faktu wyparcia Rosjan, drudzy skupiali się na drastycznej – zwłaszcza w kwestiach gospodarczych – polityce okupanta niemieckiego, która w krótkim czasie doprowadziła do ogromnych zniszczeń w tutejszym przemyśle, pozostali zaś w prostych słowach wyrażali radość z faktu odradzenia się państwa polskiego. Większość z tych twórców popadła w zapomnienie, a wraz z nimi – ich dorobek. Warto jednak wydobyć ich z niepamięci i przyjrzeć się tej, niewielkiej zazwyczaj, twórczości, do czego pretekstem może być chociażby zbliżająca się setna rocznica wybuchu Wielkiej Wojny.

Wiersze przedstawiające wydarzenia i nastroje z jesieni 1918 r., które pragnę przedstawić, a także ich twórcy, nie zapisali się na trwałe w kanonie polskiej literatury. O ich doborze zdecydował fakt, że stanowią interesujące źródło historyczne, służące do po-

znania dziejów miasta czasów Wielkiej Wojny. Dają one szansę nie tylko na refleksję nad dziejami ówczesnej Łodzi, ale i w interesujący sposób ukazują mentalność ówczesnych mieszkańców miasta jako społeczności podzielonej pod względem narodowościowym i światopoglądowym. Jednocześnie, jako historyk, świadomie pomijam analizę literacką utworów, skupiając się na ich kontekście historycznym i społecznym.

Omawiając twórczość łodzian we wskazanym zakresie czasowym należy zauważyć, że mieli oni ograniczone możliwości prezentowania swoich utworów szerszej publiczności. Wiązało się to głównie z realiami wojennymi, kiedy to w wyniku polityki gospodarczej okupanta i w związku z prozaiczną kwestią braku papieru, w Łodzi niemal zupełnie zaniechano wydawania obszerniejszych publikacji. Praktycznie jedynym miejscem, w którym twórcy zamieszczać mogli krótkie utwory literackie, była prasa. Oprócz dzienników szanse prezentowania twórczości dawały też tzw. jednodniówki okolicznościowe wydawane przy okazji akcji charytatywnych czy rocznic narodowych¹. Z tworzonych w ten sposób okazji korzystały nie tylko osoby zajmujące się pisaniem zawodowo, ale i ludzie innych profesji, pragnący podzielić się własnymi refleksjami na temat przełomowego momentu historycznego, wywierającego wpływ zarówno na życie ich rodzimego miasta, jak i świata.

Spośród wierszy łodzian, które zostały opublikowane na łamach prasy jesienią 1918 r., na szczególną uwagę zasługuje utwór Czesława Gumkowskiego² *Po co wracacie caratu sługi?*..., który zamieszczony został na łamach „Godziny Polski” w październiku 1918 r. Aby zrozumieć w pełni sens wiersza, należy cofnąć się do czasu jego powstania. Jesienią 1918 r. do miasta masowo powracały osoby, które, w różnych okolicznościach, opuściły Łódź w czasie wojny. Znaleźli się wśród nich też przedstawiciele przedwojennej, carskiej administracji, którzy uciekli z miasta w pierwszych tygodniach wojny w związku ze spodziewanym wejściem Niemców. Wspominany utwór jest wyrazem dezaprobaty dla powrotu osób, które uznawane są przez autora za symbol dawnych cierpień:

Po co wracacie tu, caratu sługi,
Niedawnych katów sforo tak zjadła,
Co miałas dla nas jeno bat, kańczugi,

¹ Szerzej na temat twórczości literackiej w Łodzi w latach wojny: A. Stawiszyńska, *Życie literackie Łodzi w czasie I wojny światowej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2012, T. XVIII, passim.

² Czesław Gumkowski (1891 Suchedniów – 1956 Łódź) – polonista, nauczyciel Gimnazjum „Uczelnia”; autor ballady „Czarna Mańka” (1916), dziennikarz związany z redakcją „Godziny Polski”; w czasie wojny publikował też na łamach „Gazety Łódzkiej” i „Nowego Kuriera Łódzkiego”; był cenionym prelegentem podczas np. obchodów rocznic narodowych; występował jako aktor amator w przedstawieniach Towarzystwa Dramatycznego im. Korzeniowskiego. W okresie międzywojennym związany był z redakcjami: „Kuriera Łódzkiego”, „Głosu Robotnika” i „Kuriera Filmowego”. Wchodził w skład kapituły przyznającej Literacką Nagrodę Miasta Łodzi a od 1936 r. był prezesem Syndykatu Dziennikarzy Łódzkich, Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), Zbiór Druków i Pism Ulotnych, sygn. 448A, k. 14, Obchody rocznicy Konstytucji 3 Maja. 1916 r. Lista prelegentów; „Dziennik Zarządu miasta Łodzi” (dalej: DzmŁ) 2 X 1928, nr 40, s.5; „Gazeta Łódzka” (dalej: GL) GL 12 XII 1915, nr 330, s. 3; tamże 30 IV 1916, nr 118, s. 1; tamże 30 XI 1917, nr 330, s. 3; „Godzina Polski” (dalej: GP) 14 X 1917, nr 282, s. 5; M. Hrycek, *Wątki antysemitki w „Kurjerze Łódzkim” w okresie międzywojennym*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2012, T. XVII, s. 25–26. P. Łuszczkiewicz, *Estrada i liryka. Szlagier poezji międzywojennej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2012, T. XV, s. 112; W. Kaszubina, *Notatki o prasie łódzkiej*, „Rocznik Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, t. VII, s. 173–174; A. Kempa, *Sylwetki łódzkich dziennikarzy i publicystów*, Łódź 1991, s. 19. J. Urbankiewicz, *Pase-Partout w ciepłym kolorze*, Łódź 1984, s. 70.

A zaś lękając się Polski widziadła.
Duszę narodu wparłaś w kazamat plując na łzawy udręczenia dramat?...
[...]
Dziś gdy padają w gruz stare światy,
Gdy młoty dziejów kują życie nowe,
Gdy ptak wolności się wznosi skrzydlaty,
Zorze na niebie lśnią błyskawicami –
Wy przybywacie tu mroku rycerze,
Na swoje dawne złotodajne łoża?...
Byliście zmorą, która żywe ciało
Dusiła złości a niewoli mocą –
Lecz dzisiaj dla was tu miejsca nie stało,
Czemu wracacie więc, powiedzcie, po co?³

Pomimo, że podmiot liryczny nie odnosi się do konkretnych osób, analiza treści wiersza pozwala na wskazanie określonych postaci z łódzkiego świata politycznego, do których skierowane zostało pytanie zawarte w tytule wiersza. Jesienią 1918 r., po czterech latach nieobecności, do miasta powrócił chociażby przedwojenny prezydent Łodzi – Władysław Pieńkowski⁴. Po tym, jak prezydent uciekł w sierpniu 1914 r., zostawiając miasto i jego mieszkańców samych sobie, w latach wojny postać ta stała się symbolem tchórzostwa. Pieńkowski określany przez siebie współczesnych jako „człowiek bez wszelkiego wykształcenia, Polak z urodzenia, sługa i podnózek władz rosyjskich” powracał do miasta kilkakrotnie jesienią 1914 r. Jak twierdzili złośliwi – po to, by pobrać zaległe łapówki. Nie chciał jednak angażować się w życie miasta⁵. Pieńkowski powrócił do Łodzi w październiku 1918 r. z ogromnymi długami, na pokrycie których złożyli się tutejsi fabrykanci⁶.

Gumkowski nie ukrywa w wierszu swoich przekonań politycznych. Jako zdecydowany przeciwnik wcześniejszych rządów carskich był zwolennikiem orientacji aktywistycznej⁷. Pamięć o ciężkich latach carskich rządów wydaje się bardzo silnie zakorzeniona w utworze i – pomimo zmian, jakie zaszły w Rosji w latach wojny – wciąż żywa. Wbrew ówczesnej sytuacji autor mówi o „sługach caratu”, którzy w jego ocenie, jak należy się domyślać, nie zmienili się wraz z przemianami ustrojowymi⁸.

³ GP 12 X 1918, nr 280, s. 5.

⁴ Władysław Pieńkowski (1846 Piotrków – 1918 Warszawa) – prezydent miasta w latach 1882–1914, powszechnie uznawany za osobę małych zasług i przychylną władzom rosyjskim, J. Podolska, P. Waingertner, *Prezydenci miasta Łodzi 1841–2007*, Łódź 2008, s. 24–26; S. Rachlewski, *Pod ratuszową wieżyczką. Burmistrzowie i prezydenci miasta Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1939, s. 31.

⁵ Znany łódzki publicysta Mieczysław Hertz zanotował: „(...)W gabinecie pana prezydenta byłem wkrótce po jego ucieczce. Nad masywnym jego fotelem wisiał portret Najjaśniejszego Państwa. Na biurku leżało jeszcze kilka niezalażonych papierów. Panował pewien nieład, wskazujący, że w ostatniej chwili p. Pieńkowski zabrał ze sobą kilka cenniejszych dokumentów, jako podziękowań Najjaśniejszego Pana za wierną służbę”, M. Hertz, *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, Łódź 1933, s. 7.

⁶ M. Hertz, dz. cyt., s. 7; S. Rachlewski, *Pod ratuszową...*, dz. cyt., s. 31.

⁷ Orientacja aktywistyczna – poglądy polityczne wyrażane przez partie i ugrupowania w czasie I wojny światowej, opowiadające się za rozwiązaniem sprawy polskiej przy wsparciu państw centralnych. Aktywiści popierali idee legionowe, a także domagali się stworzenia Wojska Polskiego, którym dowodzić miał Józef Piłsudski, J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963, s. 35–38.

⁸ W 1917 r. w wyniku rewolucji lutowej został aresztowany i odsunięty od władzy, a następnie stracony wraz z rodziną car Mikołaj II. Władze przejął Rząd Tymczasowy złożony z przedstawicieli liberalnej burżuazji i ziemianstwa. Równoległe działała Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, *Rosja w okresie I wojny światowej i rewolucji lutowej*, Warszawa 1977, passim.

W przypadku tego wiersza nie bez znaczenia jest też tytuł prasowy, w którym został on opublikowany. Subsydiowany przez Niemców dziennik „Godzina Polski” uchodziła za narzędzie propagandowe w rękach okupanta. Wielu spośród piszących do tej gazety występowało pod pseudonimami, by ukryć przed środowiskiem związek z dziennikiem⁹. Redakcja życzliwie patrzyła na teksty nieprzychylnie Rosjanom i ich rządowi w Królestwie Polskim. Sytuacja taka utrzymywała się także po podpisaniu pokoju w Brześciu Litewskim¹⁰. Warto także wspomnieć, że autor wiersza wyrażał swoją wiarę w możliwość odzyskania niepodległości również w innych swoich utworach stworzonych w czasie wojny, np. w noweli z 1916 r. pt. *W lazarecie*¹¹.

Zupełnie inne stanowisko wobec politycznych realiów przedstawiał znany aktor i reżyser, Janusz Orliński¹². W listopadzie 1918 r., a zatem tuż po odzyskaniu niepodległości, na łamach „Nowego Kuriera Łódzkiego” zamieszczono wiersz nieżyjącego już wtedy artysty – *Głos spoza grobu* (1916). Autor dokonywał w nim oceny zmian, jakie zaszły po zajęciu miasta przez Niemców w grudniu 1914 r., a także wyrażał swoje opinie na temat wspomnianego wcześniej, powszechnie nienawidzonego dziennika „Godziny Polski”. Tekst wiersza przeplatany był zwrotami niemieckimi, które na łódzkiej, wielonarodowej ulicy, gdzie często dochodziło do mieszania się języków¹³, były całkiem powszechne. Utwór nie niesie w sobie znacznych wartości artystycznych, zawiera natomiast dużą ilość odniesień i aluzji do realiów toczącej się wojny.

...Mamy pecha
Gdy się nasza polska strzecha
Pozbyła już sukinsyna¹⁴
Jest... gadzina¹⁵
Ponoć polska...
Bo brzmi z polska, jak opolska¹⁶

⁹ J. Łojek, J. Myśliński, *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988, s. 79.

¹⁰ Przykładem może być artykuł Michała Lempickiego *Opóźnianie się polskiej myśli politycznej*, w której autor przestrzega przed możliwością rozszerzenia się rewolucji: „Od wschodu zbliża się do nas burza rewolucji społecznej, nie jest to urojenie, ale fakt niezawodny. (...) Należy więc budować i umacniać zawczasu państwo polską, aby mogła skutecznie oprzeć się idącej nawałnicy”, GP 5 VII 1918, nr 181, s. 1.

¹¹ GL 28 II 1916, nr 58, s. 2.

¹² Janusz Orliński – aktor i reżyser; dyrektor Teatru Polskiego w Łodzi w sezonie 1916/1917; z jego inicjatywy kierownikiem literackim Teatru został B. Leśmian, z którym wcześniej współtworzył w Warszawie eksperymentalny Teatr Artystyczny; uczył wymowy księży w seminarium; po ulicach Łodzi często spacerował w towarzystwie 4 foksterierów; zmarł nagle w kwietniu 1917 r., A. Kuligowska-Korzeniowska, *Scena obiecana. Teatr Polski w Łodzi 1844–1918*, Łódź 1995, s. 211–230; A. Kuligowska, M. Leyko, M. Kowalska, E. Kołdrzak, *Kronika teatru łódzkiego 1888–1988*, [w:] *Sto lat stałej sceny polskiej w Łodzi 1888–1988*, red. A. Kuligowska, Łódź 1993, s. 291; *Młoda Polska*, opr. R. Taborski [w:] *Polska myśl teatralna i filmowa. Antologia*, red. T. Sivert i R. Taborski, Warszawa 1971, s. 389; J. Urbankiewicz, *Sezon w Łodzi nie zaszkodzi*, Łódź 1978, s. 162.

¹³ Podobne zabiegi stosował chociażby J. Tuwim w humoresce *Rewolucja w Niemczech*, A. Stawiszyńska, *Życie literackie...*, dz. cyt., s. 70.

¹⁴ Nawiązanie do opuszczenia przez administrację carską terenów Królestwa Polskiego.

¹⁵ Autor nawiązuje tu do obiegowej nazwy „Godziny Polskiej” zwanej przez jej przeciwników „Gadziną”. Od tego wzięła się też nazwa prasy kolaboranckiej („prasy gadzinowej”), J. Łojek, J. Myśliński, dz. cyt., s. 79.

¹⁶ Aluzja do faktu, że właściciele gazety Adam Napieralski oraz Cezary Zawilowski wywodzili się ze Śląska Opolskiego. Napieralski wraz z wydawanymi przez siebie tytułami wywierał przed wojną silny wpływ na śląskie życie społeczne i polityczne. Po wybuchu wojny na terenie okupacji niemieckiej koncern Napieralskiego i Zawilowskiego wydawał też kilka innych pism subsydiowanych przez Niemców, F. Figowa, *Z działalności*

Lecz ją wzięły na swe pachty¹⁷
„Am Rhein Wachty”¹⁸
Więc gadzinę
Uczy naród, napomina
Że kraj wzniesie na swe barki
Lecz... za marki!
A zapłatę
Kraj dostanie od H. K. T¹⁹.
Która pełna pruskiej cnoty
Da... ausroty²⁰
Więc, narodzie!
Żyj z gadziną zawsze w zgodzie
Bowiem przyszłość dla polaka,
..., u prusaka
Bij pokłony,
Przed Niemcami, żeś odwzozony²¹,

prasowej A. Napieralskiego poza Górnym Śląskiem, „Kwartalnik Opolski” 1966, T. XII, nr 2, s. 435; S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1969, s. 416–418; S. Migdal, *Piłsudczyzna w latach I wojny światowej. Zarys działalności i ideologii*, Warszawa 1961, s. 62; T. Oracki, H. Tadeusiewicz, *Adama Napieralski [w:] Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 619–620.

¹⁷ Pacht (niem. dzierzawa lub opłata za nią) – autor nawiązuje tu do faktu subsydiowania dziennika przez władze okupacyjne. W zamian za wsparcie finansowe redakcja miała obowiązek pozostawiania do dyspozycji Niemców. Niektóre artykuły – np. *Misja cywilizacyjna Rosjan* opisujący okrucieństwa dokonywane przez armię rosyjską – były zamieszczane z inicjatywy tutejszego Wydziału Prasowego przy okupacyjnym zarządzie miasta. W stałej rubryce „Wojna” podkreślano sukcesy na froncie odnoszone przez państwa centralne. Powszechne było też przedrukowywanie artykułów z prasy niemieckiej, J. Jaworska, *Niemiecka cenzura prasowa w Łodzi w okresie I wojny światowej*, „Roczniki Biblioteczne” 1967, z. 1/2, s. 157.

¹⁸ *Die Wacht am Rhein* – pieśń stworzona w 1840 r. przez Maksxa Schneckenburgera, nawiązywała do wypowiedzi francuskiego ministra spraw zagranicznych Louise Adolpha Thiersa, który podkreślał, że Ren to naturalna granica niemiecko-francuska. Utwór ten był nieoficjalnym hymnem w czasach wojny francusko-pruskiej oraz Drugiej Rzeszy. Często wykonywany był też w czasach I wojny światowej, A. Czubiński, *Pojęcia „Volk” i „Nation” w historii Niemiec*, Poznań 1980, s. 37; M. Żywczyński, *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa 1970, s. 343.

¹⁹ Związek Marchii Wschodnich – organizacja zrzeszająca niemieckich nacjonalistów, nazywana od nazwisk przywódców (Hansemanna, Kennemanna i Tiedemanna) Hakatą. Organizacja prowadziła silną propagandę antypolską i popierała represjonowanie Polaków na terenie zaboru pruskiego, np. germanizację czy wprowadzenie zakazu wznoszenia budynków (np. głośna sprawa M. Drzymały), L. Trzeciakowski, *Pod pruskim zaborem 1850–1918*, Warszawa 1973, s. 123.

²⁰ Ausrottung (niem. eksterminacja) – nawiązanie do wyniszczającej polityki gospodarczej okupantów niemieckich. W czasie wojny na skutek konfiskaty dóbr, takich jak metale kolorowe oraz maszyn, ogromnemu zniszczeniu uległ łódzki przemysł. Sekwestrom podlegały niemal wszystkie surowce. Przedsiębiorcy ukrywający określone dobra byli dotkliwie karani. Działania te miały na celu *odprzemysłowanie* Łodzi, która stanowiła konkurencję dla przemysłu niemieckiego. Łódzkim przedsiębiorcom nie udało się uzyskać stosownych odszkodowań za zniszczenia i zarekwirowane towary. Łódź, jako ośrodek przemysłowy, nie zdołała odbudować swojej przedwojennej pozycji, R. Gawiński, *Dewastacja przemysłu włókienniczego okręgu łódzkiego w czasie pierwszej wojny światowej i sprawa odszkodowań*, „Przegląd Historyczny” 1964, T. LV, z. 1, s. 62.

²¹ Nawiązanie do restrykcji dotyczących higieny, wprowadzonych w Łodzi przez Niemców. Szczegółowe przepisy dotyczyły nie tylko higieny osobistej mieszkańców, ale i czystości w mieście. W tym czasie założono m.in. sieć zakładów kąpielowych czy „poradnie zawieszonych włosów”. Osoby niestosujące się do obowiązującego prawa były dotkliwie karane grzywnami lub więzieniem, APL, Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ), Wydział Prezydyalny (dalej: WP), sygn. 18.679, k. 254, Sprawozdanie Wydziału Zdrowotności Publicznej (dalej: WZP) 1917/1918; tamże, sygn. 13.680, k. 229, Sprawozdanie WZP za listopad 1916 r.; WZP, sygn. 18.685, k. 158, Rozporządzenia Szefa Administracji Cywilnej GGW z dn. 3 X 1917 r.; tamże sygn. 18.739, k. 61, Sprawozdanie z działalności WZP za czas od 1 III do 31 V 1916 r.; tamże, k. 85, Sprawozdanie kwartalne WZP (IX–XI 1916).

Że Cię bronią od cholery²² Beselery²³
 Że Cię uczy
 Jak się chlebem z drzewa tuczy²⁴–
 To ci dały lube Prusy
 I tyfusy!
 A potomni
 Zasług Twoich w Polsce pomni
 Zawieszą tve imię wszędzie
 ... w szpiclów rzędzie²⁵.

Pomimo że cytowany wiersz powstał w 1916 r. redakcja dziennika zdecydowała o zaprezentowaniu utworu dopiero w listopadzie 1918 r., gdyż idealnie pasował do wydarzeń z dni poprzedzających publikację. W dniu 11 listopada 1918 r., podczas akcji rozbrajania Niemców na ulicach Łodzi, redakcja dziennika została zajęta przez Pogotowie Bojowe PPS. Po wyzwoleniu w lokalu tym zaczęła funkcjonować drukarnia „Robotnika”. Część wyposażenia redakcji i drukarni zajął znany łódzki wydawca Marceli Sachs, który rozpoczął wydawanie „Głosu Polski”. Majątek „Godziny...” formalnie zasekwestrowano w styczniu 1919 r.²⁶

Jak wspominałam na wstępie, nie wszyscy łodzianie sięgający po pióro w ostatnich tygodniach wojny czynili to, by wyrazić swoje *stricte* polityczne poglądy. Niektórzy z nich robili to pod wpływem dokonujących się na ich oczach przejmujących wydarzeń, które towarzyszyły procesowi odzyskiwania niepodległości. Przykładem takiego utworu

²² Orliński odwołuje się do powszechnej walki z chorobami zakaźnymi wprowadzonej w czasie okupacji niemieckiej. Istniał szereg zaleceń dotyczących np. meldowania o przypadkach, bądź też podejrzeniach chorób zakaźnych. W mieście funkcjonowały liczne domy izolacyjne czy miejsca dezynfekcji odzieży dla osób zakażonych. Realizowano też projekt przymusowych szczepień, np. przeciwko ospie. Większa dbałość o higienę i kwestie związane z ochroną zdrowia uchodziła za jeden z nielicznych pozytywnych aspektów okupacji niemieckiej z lat 1914–1918, APL, AmŁ, Rada Miejska (dalej: RM), sygn. 13.252, k. 3, Pismo Magistratu do Prezydium RM z dn. 7 V 1918 r.; tamże, WZP, sygn. 19.283, k. 7, Wniosek Kamery dezynfekcyjnej z dn. 14 VI 1917 r.; W. Berner, *Zwalczanie ospy prawdziwej w Łodzi na przełomie XIX i XX wieku*, „Rocznik Łódzki” 2001, T. XLVIII, s. 125; J. Fijalek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do 1945 r. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990, s. 286–288.

²³ Generał Hans Hartwig von Beseler (1850 Greisfeld – 1921 Neu-babelsberg) – generał armii pruskiej; walczył w Antwerpii, w sierpniu 1918 r. zdobył twierdzę Modlin, w zamian za co cesarz Wilhelm II uczynił go Generalnym Gubernatorem Warszawskim. Funkcja ta łączyła zarówno elementy władzy cywilnej, jak i wojskowej. Wcześniej niezbyt dobrze orientował się w ówczesnej sytuacji na ziemiach polskich, aczkolwiek zdawał sobie sprawę, że społeczeństwo jest mocno podzielone. W powszechnym odczuciu odpowiadał za całość polityki okupanta wobec ziem okupowanych przez Niemcy, A. Stempin, *General-pułkownik Hans Hartwig von Beseler – generalny gubernator warszawski w latach 1915–1918*, „Dzieje Najnowsze” 2011, R. XLIII, z. 3, s. 23–27.

²⁴ W związku z poważnymi problemami aprowizacyjnymi władze Łodzi musiały wprowadzić reglamentację żywności. Racje żywnościowe systematycznie obniżano. Począwszy do maja 1915 r. w mieście wypiekano tzw. chleb wojenny. Do jego produkcji używano 2/3 mąki żytniej i 1/3 kartoflanej. Oszczędną recepturę opracował piekarz z pobliskiego Wiskitna, Mieczysław Horodyński. Wobec powszechnych obaw społeczeństwa, czy wspomniane pieczywo nie było groźne dla zdrowia, jeden z najbardziej znanych łódzkich lekarzy dr Józef Maybaum wygłosił specjalny odczyt *O wartości odżywczej pokarmów i o chlebie kartoflanym tj. wojennym*, A. Stawiszyńska, *Życie codzienne mieszkańców Łodzi w czasie I wojny światowej*, [w:] *Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, red. J. A. Daszyńska, Łódź 2011, s. 109.

²⁵ „Nowy Kurier Łódzki” (dalej: NKŁ) 18 XI 1918, nr 308, s. 4.

²⁶ *Relacja E. Ajnenkiela o akcji rozbrajania Niemców w Łodzi*, [w:] *Listopad 1918 r. we wspomnieniach i relacjach*, opr. P. Lossowski, P. Strawecki, Warszawa 1988, s. 156; W. Kaszubina, *Notatki o prasie...*, dz. cyt., s. 177; A. Paczkowski, *Prasa codzienna warszawska w latach 1918–1939*, Warszawa 1983, s. 77, 139–140.

jest wiersz Franciszka Muentstera²⁷ *Na grób przyjaciela*, inspirowany tragiczną śmiercią nastoletniego ucznia Gimnazjum „Uczelnia”²⁸, Stefana Linkego, poległego w czasie akcji rozbrajania Niemców na ulicach miasta²⁹. Wiersz powstał najprawdopodobniej w czasie przygotowań do pogrzebu nastoletniego bohatera.

Niech się zlecą złote orły białe
Na twym grobie pełnić strażę,
Za ojczyzny cześć i chwałę
Młode życie niosłeś w darze. [...]
Szedłeś pierwszy w śmiałym biegu
Wyrwać broń najeźdźców ręki,
Co zadali w lat szeregu
Tyle krzywd, tyle męki [...]
Dziś gdy Polska zmartwychwstaje
Hołd rycerski nieśmy Tobie,
Więc żołnierskim obyczajem
Niechaj złożą na twym grobie
Za waleczność znak nasz stary:
Krzyż³⁰ „Virtuti Militari”³¹.

Bohater wiersza, Stefan Linke, stał się w tym czasie symbolem walki młodzieży łódzkiej o wolność, a także niejako personifikacją konfliktu dwóch pokoleń: młodego, wierzącego w możliwość odzyskania niepodległości na drodze czynu legionowego oraz starszego, które najczęściej odżegnywało się od angażowania w walkę. Zaangażowanie młodych łodzian w działalność harcerską czy też organizacji niepodległościowych spotykało się ze zdecydowaną dezaprobatą chociażby ze strony pedagogów³². Miało to szczególnie wymiar w szkole, do której uczęszczał Linke. Dyrektor „Uczelni”, Jan Czeraszkiwicz³³, w dniu

²⁷ Brak informacji na temat tej postaci. Najprawdopodobniej był przyjacielem zabitego. Być może uczęszczał do tego samego gimnazjum.

²⁸ Obecne I Liceum Ogólnokształcące im M. Kopernika w Łodzi.

²⁹ Stefan Linke (1901–1918) – harcerz; plutonowy POW; zmarł w wyniku ran postrzałowych doznanych podczas próby zajęcia gmachu Prezydium Policji przy al. Kościuszki przez oddział POW. Zmarł po 8 dniach w szpitalu Betlejem. Pośmiertnie został odznaczony srebrnym krzyżem Orderu Virtuti Militari; jego pogrzeb przerodził się w wielką manifestację patriotyczną. Linke spoczął na cmentarzu ewangelickim przy ul. Ogrodowej. W miejscu, gdzie został ranny tj. na budynku Banku Państwa 1936 r. z inicjatywy Związku Peowiaków zawisła pamiątkowa tablica, którą zniszczono podczas okupacji hitlerowskiej. Kolejną zawieszono w 1978 r. T. Bogalecki, *Rozbrajanie Niemców w Łodzi w listopadzie 1918 r.*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę. Materiały z sesji naukowej, Łódź 12 XI 1993*, red. K. Badziak i J. Szymczak, Łódź 1993, s. 64; M. Budziarek, *Łodzianie, Łódź 2000*, s. 194; P. Łossowski, *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 r.*, Warszawa 1986, s. 145; S. Rychlewski, *Zastygły nurt życia. Łódź która odeszła, Łódź 1938*, s. 83.

³⁰ S. Linke został faktycznie oznaczony pośmiertnie srebrnym krzyżem Orderu Virtuti Militari, M. Budziarek, dz. cyt., s. 194.

³¹ *Gimnazjum i Liceum im. M. Kopernika w Łodzi 1906–1986. Wybór źródeł*, opr. H. W. Skorek, Łódź 1987, s. 221.

³² Szerzej: A. Stawiszyńska, *Problemy wychowawcze w łódzkich szkołach średnich w czasie I wojny światowej. Wybrane zagadnienia*, „Kultura i Wychowanie” 2013, T. VI, s. 32–36.

³³ Jan Czeraszkiwicz (1867–1924) – absolwent prawa na UW; od 1906 r. dyrektor Szkoły Handlowej w Zgierzu; w latach 1912–1924 dyrektor Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia”; w latach wojny opublikował serię artykułów dowodzących negatywnego wpływu skautingu na wychowanie młodzieży, współwydawca „*Entomologa Polskiego*”; od 1912 r. prezes Łódzkiego Oddziału PTK, w marcu 1916 r. po a kolejny został wybrany prezesem, Z. Kozanecki, *Powstanie łódzkiego Oddziału PTK i jego pierwsi działacze*, [w:] *70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w woj. łódzkim*, red. K. Hempel, Łódź 1979, s. 70; NKŁ 4 III 1916, nr 63, s. 3; H. W. Skorek, *Jan Czeraszkiwicz (1867–1924)*, [w:] *Rola szkolnictwa Łódzkiego w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*

11 listopada 1918 r. nakazał uczniom zgromadzonym na specjalnym wiecu w gmachu szkoły rozejść się do domów i zakazał brania udziału w akcji rozbrajania okupanta. Linke był jednym z tych, którzy nie posłuchali dyrektora. Młodzież wyszła na ulice miasta uzbrojona jedynie w pręty z rozebranych drabinek gimnastycznych³⁴.

Wiersz Muenstera, w przeciwieństwie do dwóch cytowanych wcześniej utworów, pozbawiony jest wątków charakteryzujących postawę polityczną autora, który nie opowiada się za którąkolwiek orientacją. Okrucieństwa doznane przez naród polski, o których wspomina, mogły być wynikiem działań zarówno zaborcy niemieckiego, jak i rosyjskiego. Sprowokowany śmiercią przyjaciela Muenster w prostolinijny, szczery sposób ubolewa nad dekadami, podczas których Polska pozostawała pod zaborami, a jej mieszkańcy doznawali krzywd ze strony zaborców, a także wyraża głęboką wiarę w lepsze jutro w niepodległej ojczyźnie.

Wybrane i cytowane przez mnie wiersze nie niosą zapewne ze sobą znacznych wartości literackich i nie zostały nigdy wydane w opracowaniach dotyczących literatury omawianej epoki. Nie umniejsza to jednak ich wartości jako źródła historycznego do poznania dziejów Łodzi. Osobnym zagadnieniem jest reprezentatywność poglądów prezentowanych w przytoczonych utworach. Niewątpliwie żaden z wierszy nie może pretendować do miana powszechnego głosu ówczesnego społeczeństwa łódzkiego, gdyż to – w swoich sądach i poglądach – było niezwykle podzielone. Rozbieżności te wynikały zarówno z wielonarodowego charakteru miasta³⁵, jak i uwarunkowań ekonomicznych. Można natomiast pokusić się o refleksję, że każdy z cytowanych wierszy był reprezentatywny dla określonych grup.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia:

Archiwum Państwowe w Łodzi:

Akta miasta Łodzi:

Rada Miejska

Wydział Prezydyalny

Wydział Zdrowotności Publicznej

Zbiór Druków i Pism Ulotnych

w XX wieku. Tradycje i współczesność łódzkich szkół średnich, red. T. Jałmużna, Łódź 2001, s. 192; *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987, s. 114.

³⁴ L. Nowosielski, *Walka z okupantem niemieckim w 1918 r. i zaciąg ochotniczy do Wojska Polskiego*, [w:] *Gimnazjum i Liceum...*, dz. cyt., s. 76–78.

³⁵ W tym miejscu warto zaznaczyć, że nawet i deklarowana narodowość na gruncie łódzkim nie zawsze przekładała się w czasie wojny na łatwe do przewidzenia postawy. Przykładem mogła być społeczność niemiecka, która w dużej części była przeciwna polityce okupanta. Wielu z łódzkich fabrykantów niemieckiego pochodzenia nadal deklarowało lojalność wobec władzy carskiej. Podobne tendencje pojawiały się w społeczności żydowskiej, gdzie obok deklaracji o poparciu dla odradzającego się państwa polskiego pojawiały się prądy syjonistyczne.

Czasopisma:

„Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica”

„Dzieje Najnowsze”

„Kwartalnik Opolski”

„Przegląd Historyczny”

„Rocznik Czasopiśmiennictwa Polskiego”

„Roczniki Biblioteczne”

„Rocznik Łódzki

Prasa:

„Dziennik Zarządu miasta Łodzi”

„Gazeta Łódzka”

„Godzina polski”

„Nowy Kurier Łódzki”

Opracowania:

70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w woj. łódzkim, red. K. Hempel, Łódź 1979.

75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę. Materiały z sesji naukowej, Łódź 12 XI 1993, red. K. Badziak i J. Szymczak, Łódź 1993.

Berner Włodzimierz, *Zwalczanie ospy prawdziwej w Łodzi na przełomie XIX i XX wieku*, „Rocznik Łódzki” 2001, T. XLVIII.

Bogalecki Tadeusz, *Rozbrajanie Niemców w Łodzi w listopadzie 1918 r.*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę. Materiały z sesji naukowej, Łódź 12 XI 1993*, red. K. Badziak i J. Szymczak, Łódź 1993.

Budziarek Marek, *Łodzianie*, Łódź 2000.

Czubiński Antoni, *Pojęcia „Volk” i „Nation” w historii Niemiec*, Poznań 1980.

Figowa Felicja, *Z działalności prasowej A. Napieralskiego poza Górnym Śląskiem*, „Kwartalnik Opolski” 1966, T. XII, nr 2.

Fijalek Jan, Indulski Jan, *Opieka zdrowotna w Łodzi do 1945 r. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990.

Gawiński Roman, *Dewastacja przemysłu włókienniczego okręgu łódzkiego w czasie pierwszej wojny światowej i sprawa odszkodowań*, „Przegląd Historyczny” 1964, T. LV, z. 1.

Gimnazjum i Liceum im. M. Kopernika w Łodzi 1906–1986. Wybór źródeł, opr. H. W. Skorek, Łódź 1987.

Hertz Mieczysław, *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, Łódź 1933.

Holzer Jerzy, Molenda Jan, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963.

Hrycek Miłosz, *Wątki antysemitki w „Kurierze Łódzkim” w okresie międzywojennym*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2012, T. XVII.

- Jaworska Janina, *Niemiecka cenzura prasowa w Łodzi w okresie I wojny światowej*, „Roczniki Biblioteczne” 1967, z.1/2.
- Kaszubina Wiesława, *Notatki o prasie łódzkiej*, „Rocznik Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, t. VII.
- Kempa Andrzej, *Sylwetki łódzkich dziennikarzy i publicystów*, Łódź 1991.
- Kieniewicz Stefan, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1969.
- Kozanecki Zdzisław, *Powstanie łódzkiego Oddziału PTK i jego pierwsi działacze*, [w:] *70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w woj. łódzkim*, red. K. Hempel, Łódź 1979.
- Kuligowska-Korzeniowska Anna, *Scena obiecana. Teatr Polski w Łodzi 1844–1918*, Łódź 1995.
- Kuligowska Anna, Leyko Małgorzata, Kowalska Marta, Kołdrzak Ewa, *Kronika teatru łódzkiego 1888–1988*, [w:] *Sto lat stałej sceny polskiej w Łodzi 1888–1988*, red. A. Kuligowska, Łódź 1993.
- Listopad 1918 r. we wspomnieniach i relacjach*, opr. Piotra Łossowski, P. Stawecki, Warszawa 1988.
- Łojek Jerzy, Myśliński Jerzy, *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988.
- Łossowski Piotr, *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 r.*, Warszawa 1986.
- Łuszczkiewicz Piotr, *Estrada i liryka. Szlagier poezji międzywojennej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2012, T. XV.
- Migdał Stanisław, *Pilsudczyzna w latach I wojny światowej. Zarys działalności i ideologii*, Warszawa 1961.
- Młoda Polska*, opr. R. Taborski, [w:] *Polska myśl teatralna i filmowa. Antologia*, red. T. Sivert i R. Taborski, Warszawa 1971.
- Nowosielski Lucan, *Walka z okupantem niemieckim w 1918 r. i zaciąg ochotniczy do Wojska Polskiego*, [w:] *Gimnazjum i Liceum im. M. Kopernika w Łodzi 1906–1986. Wybór źródeł*, opr. H. W. Skorek, Łódź 1987.
- Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, red. J. A. Daszyńskiej, Łódź 2011.
- Oracki Tadeusz, Tadeusiewicz Hanna, *Adam Napieralski*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Reichel, Warszawa 1972.
- Paczkowski Andrzej, *Prasa codzienna warszawska w latach 1918–1939*, Warszawa 1983.
- Podolska Joanna, Waingertner Przemysław, *Prezydenci miasta Łodzi 1841–2007*, Łódź 2008.
- Polska myśl teatralna i filmowa. Antologia*, red. T. Sivert i R. Taborski, Warszawa 1971.
- Rachlewski Stanisław, *Pod ratuszową wieżyczką. Burmistrzowie i prezydenci miasta Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1939.
- Rachlewski Stanisław, *Zastygły nurt życia. Łódź która odeszła*, Łódź 1938.
- Relacja E. Ajnenkiela o akcji rozbrajania Niemców w Łodzi*, [w:] *Listopad 1918 r. we wspomnieniach i relacjach*, opr. P. Łossowski, P. Stawecki, Warszawa 1988.
- Rola szkolnictwa Łódzkiego w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi w XX wieku. Tradycje i współczesność łódzkich szkół średnich*, red. T. Jalmużna, Łódź 2001.

Skorek Henryk Władysław, *Jan Czeraszkiewicz (1867–1924)*, [w:] *Rola szkolnictwa Łódzkiego w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi w XX wieku. Tradycje i współczesność łódzkich szkół średnich*, red. T. Jałmużny, Łódź 2001.

Słownik biologów polskich, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987.

Słownik pracowników książki polskiej, red. I. Treichel, Warszawa 1972.

Stawiszyńska Aneta, *Życie codzienne mieszkańców Łodzi w czasie I wojny światowej*, [w:] *Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, red. J. A. Daszyńska, Łódź 2011.

Stawiszyńska Aneta, *Życie literackie Łodzi w czasie I wojny światowej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2012, T. XVIII.

Stempin Arkadiusz, *General-pułkownik Hans Hartwig von Beseler – generalny gubernator warszawski w latach 1915–1918*, „Dzieje Najnowsze” 2011, R. XLIII, z.3.

Sto lat stałej sceny polskiej w Łodzi 1888–1988, red. A. Kuligowska, Łódź 1993.

Trzeciakowski Lech, *Pod pruskim zaborem 1850–1918*, Warszawa 1973.

Urbankiewicz Jerzy, *Pase-Partout w ciepłym kolorze*, Łódź 1984.

Żywczyński Mieczysław, *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa 1970.